

ўжыванне: В. скл. (= Н. скл.) – *которы<sup>5</sup> дети ... 8чит* (Гродз.), *того ничего въ людѣ личыць, слуги ховаемъ ляхи* (Мял.); В. скл. (= Р. скл.) – *через<sup>3</sup> люде<sup>5</sup>* (Гродз.), *двохъ литвиновъ, сенаторовъ и поновъ литовскихъ было, гетакого бѣса кулакомъ въ морду, такого чортуполоха з Нѣмцами выгнати* (Мял.). Верагодна, тут народнае словаўжыванне сутыкаецца з кніжнай традыцыяй. Такія варыянты адзначаюцца ў творах XVIII ст., мова якіх арыентавана на жывую народную гаворку [3, с. 105].

Як кніжныя расцэньваюцца і спарадычныя архаічныя формы творнага склону: *недавно прошлыми часы* (Віц.) і меснага склону: *въ тыхъ часехъ, въ молодыхъ лѣтѣхъ* (Дыяр.).

Такім чынам, прааналізаваныя творы паказваюць натуральнае станаўленне агульнамоўнай граматычнай нормы яшчэ да афіцыйнай забароны ўжывання беларускай мовы. Архаічныя кніжныя формы выцяснююцца тымі, што больш пашыраны ў жывым маўленні. Варыянтнасць тлумачыцца рознай дыялектнай асновай мовы помнікаў, а таксама ўплывам польскай мовы.

1. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963.
2. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Мінск, 1964.
3. Ціванова Г. К. Формы назоўнікаў у беларускіх тэкстах XVIII стагоддзя // Беларускае слова на скрыжальных гісторыі: матэр. навук. чытан., прысвеч. 100-годдзю з дня нарадж. праф. М. А. Жыдовіч (Мінск, 19 кастрычніка 2006 г.). Мінск, 2007. С. 101–106.
4. Szober Stanisław. Gramatyka języka polskiego. Warszawa, 1962.

**М. К. Чаеўская,**  
кандыдат філалагічных навук,  
дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ

### **Варыянтнасць тэрмінаў мытнай справы**

Актыўнае выкарыстанне тэрміна **мова для спецыяльных мэт (МСМ** ці яго інтэрнацыянальны эквівалент **LSP**) абумоўлена неабходнасцю характарыстыкі мовы як сродку навуковага пазнання ў прафесійнай сферы. Абавязковымі ў дадзеным выпадку будуць адзінкі, прыдатныя для адлюстравання і перадачы сістэматызаванага ўяўлення аб спецыяльных ведах. Да такіх лексем, калі яны прэтэндуюць на статус нарматыўных, прад'яўляюцца пэўныя патрабаванні. Звычайна падкрэсліваецца абавязковасць дакладнасці і адназначнасці, пажаданасць кароткасці і, як неад'емная ўласцівасць, сістэмнасць тэрмінаў. На думку многіх даследчыкаў, для любой тэрміналогіі характэрна сістэмнасць. Як адзначаў А. А. Рэфармацкі, «тэрмін павінен быць двойчы сістэмным: ён павінен як “слоўнае абазначэнне паняцця” адпавядаць сістэме паняццяў дадзенай галіны навукі ці тэхналогіі, а як слова – тэрмін павінен адпавядаць сістэме мовы» [5, с. 116]. Доўгі час такія падыход быў дамінуючым. З развіццём тэрміназнаўства адбываецца канкрэтызацыя асобных лінгвістычных паняццяў. Так, вылучэнне двух асноўных відаў сукупнасцей тэрмінаў – тэрміналогіі і

тэрмінасістэмы, трактуецца У. М. Лейчыкам залежным ад ступені свядомасці (стыхійнасці): «у першым выпадку мы маем справу з сукупнасцю тэрмінаў, якая стыхійна складваецца (склалася) і якую можна назваць тэрміналогіяй, у другім – з сукупнасцю тэрмінаў, якую свядома (не штучна) фарміруюць (канструіруюць), – тэрмінасістэмай» [2, с. 107].

З прычыны дзеяння натуральнамоўных заканамернасцей асобныя традыцыйныя тэрміны недакладныя па семантыцы і матываванасці. Яны адлюстроўваюць спецыяльную сферу не зусім адэкватна. Магчымасць такіх высноў пацвярджае аналіз тэрміналагічных адзінак, што функцыянуюць у галіне мытнай справы. Напрыклад, у спалучэнні *адмысловыя мытныя працэдуры* азначэнне *адмысловыя* не з'яўляецца рэлевантным, паколькі за ўзгаданым прыметнікам у беларускай мове замацаваліся значэнні: *своеасаблівы, адметны, непаўторны, асобага прызначэння, цудоўны, выдатны* (ТСБМ, I, с. 150). Таму большай дакладнасцю быў бы пазначаны прыметнік *спецыяльны* ў складзе тэрміна-словазлучэння *спецыяльныя мытныя працэдуры*.

Нельга аднесці да адпаведных патрабаванням спецыяльнай лексікі і тэрмін-словазлучэнне *мытны дагляд*. Па-першае, назоўнік *дагляд* у слоўніках (ТСБМ, II, с. 187) падаецца з адзнакай *размоўнае*. Па-другое, літаратурны варыянт *дагляд* кваліфікуецца як дзеянне паводле дзеяслова *даглядаць* з 3 асноўнымі значэннямі: 1) *прагледзець да канца*; 2) *заўважыць, не выпусціць з-пад увагі, упільнаваць; падгледзець, прасачыць за кім-небудзь, каб даведацца пра яго што-небудзь*; 3) *наклапаціцца аб кім-небудзь, чым-небудзь, акружыць увагай, стварыць добры догляд* (ТСБМ, II, с. 113). Ніводнае з прыведзеных значэнняў, як відаць, не з'яўляецца адпаведным рускаму тэрміну *досмотр*. Бо ў навуковых працах, дакументах менавіта гэты тэрмін маецца на ўвазе. У беларускай мове адпаведнікам рускаму паняццю *досмотр* будуць *дагляданне, агляд, надгляд* (РБС-2012, I, с. 473). З улікам сігніфікатыўных асаблівасцей разглядаемых назоўнікаў у сучасных слоўніках прапануецца перакладаць *произвести осмотр* як *агледзець*, а *произвести осмотр (на таможнае)* як *надгледзець* (РБС-2012, I, с. 473).

Дыхранічны аспект вывучэння любой галіновай тэрміналогіі дазваляе заўважыць, што шляхі ўтварэння спецыяльнай лексікі пэўнай галіны ведаў «супадаюць з шляхамі стварэння сукупнасцей лексічных адзінак, што ўласцівыя дадзенай натуральнай мове» [2, с. 107–108]. Гэта назіраецца ў сумесным абазначэнні груп тэматычна звязаных дэнататаў і іх прымет. Дзеянне па сутнасці з'яўляецца аналагічным «звычайнаму моўнаму працэсу стварэння лексіка-семантычных груп (ЛСГ)» [2, с. 108]. Часта дэнатат можа быць абазначаны некалькімі лексемамі. У выніку непазбежнымі будуць варыянты, пашыранасць якіх тлумачыцца аб'ектыўнымі прычынамі. На думку Ю. В. Слажэнікінай, «сам рух навукі стварае ўмовы для семантычнай варыянтнасці тэрмінаў» [4, с. 80]. З гэтым пагаджаецца і К. Я. Авербух, які лічыць, што варыянтнасць – «фундаментальная і ўсёпаглынальная ўласцівасць усяго навакольнага свету, і моўныя аб'екты не з'яўляюцца тут выключэннем» [1, с. 192]. Наяўнасць варыянтаў тэрмінаў тлумачыцца яшчэ і няпоўнай сфарміраванасцю

тэрмінасістэм. Яны часта знаходзяцца пад уплывам тэндэнцый рознай скіраванасці, таму працэс станаўлення і развіцця моўных форм ідзе больш марудна.

Тэндэнцыю развіцця тэрміналогіі выяўляюць шляхам вывучэння асаблівасцей варыянтных і сінанімічных адносін паміж тэрмінамі і паняццямі. Анамасіялагічнае і фармальнае вар'іраванне існуе ў мове, паколькі мова дазваляе выражаць аднолькавыя логіка-разумовыя катэгорыі рознымі сродкамі. Пашыранасць сінанімаў сцвярджае новы погляд на прадмет даследавання, дынаміку ў навуцы.

У беларускай тэрміналогіі мытнай справы найбольш распаўсюджаны семантычныя і фармальна-структурныя варыянты.

Семантычныя варыянты звычайна прадстаўляюць абсалютныя сінанімы (дублеты), міжмоўныя сінанімы-эквіваленты. Поўнае супадзенне па дэнатату і сігніфікату дэманструюць абсалютныя сінанімы: *знешнія межы (мяжа – пагранічная лінія паміж сумежнымі дзяржавамі* (ТСБМ, III, с. 190)) – *знешнія граніцы (граніца – лінія, якая раздзяляе тэрыторыі 2 дзяржаў* (ТСБМ, II, с. 78)); *перамовы* (РБС-2012, II, с. 571) – *перагаворы (перагаворы – дзелавы абмен думкамі пры высвятленні якіх-небудзь пытанняў, умоў і пад.* (ТСБМ, IV, с. 170)); *памежнік* (РБС-2012, II, с. 699) – *пагранічнік (пагранічнік – ваеннаслужачы ў войсках пагранічнай аховы* (ТСБМ, III, с. 498)); *вынятак (вынятак – выключэнне* (ТСБМ, I, с. 558)) – *выключэнне* (РБС-2012, I, с. 689); *уласнік складоў часовага захавання (уласнік – той, хто мае якую-небудзь уласнасць; валодае чым-небудзь* (ТСБМ, V, 2, с. 11)) – *уладальнік складоў часовага захавання (уладальнік – той, хто ўладае чым-небудзь* (ТСБМ, V, 2, с. 7)); *размытніць (размытніць – растаможыць*<sup>1</sup> – *растаможыць (растаможыць – разм. ажыццявіць растаможванне* (СНСБМ, с. 300)).

Міжмоўныя сінанімы-эквіваленты ў тэрміналогіі мытнай справы пашырыліся з-за інтэрнацыяналізацыі тэрміналогіі ў прафесійнай сферы. Паралельна выкарыстоўваюцца: *мяжа, граніца, кардон (кардон* (фр. *cordon*) – *дзяржаўная граніца, мяжа* (ТСБМ, II, с. 641)); *вадзіцель* (РБС-2012, I, с. 223) – *кіроўца (кіроўца* (польск. *kierowca*) – *вадзіцель, шафёр* (СНСБМ, с. 187)); *безнаяўны разлік – клірынг (клірынг* (англ. *clearing*) – *сістэма безнаяўных разлікаў за прададзены тавар або выкананую работу, якая ажыццяўляецца праз банк* (СІС, I, с. 660)); *рахунак-фактура (рахунак* (польск. *rachunek*) – *дакумент, у якім вызначана сума грошай, што павінна быць заплачана за што-небудзь* (СІС, II, с. 293)), *фактура* (лац. *factura*) – *рахунак з вопісам адпраўленага тавару* (СІС, II, с. 535), *інвойс* (англ. *invoice*) – *плацежны дакумент стандартнай формы*<sup>2</sup>.

Сярод «парадыгматычных варыянтаў» [1, с. 194], што ўзнікаюць у сферы намінацыі, некаторыя даследчыкі аналізуюць полісемантычныя тэрміны. Я. А. Федарчэнка «ўзнікненне асобных полісемантычных тэрмінаў сферы мытнай справы» звязвае з «амбісেমіяй прадтэрмінаў» [6, с. 19]: *мытны склад, пу-*

<sup>1</sup> Мова нанова [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: [www.movananova.by/zaniatki/slounik-biznes.html](http://www.movananova.by/zaniatki/slounik-biznes.html) (дата доступу: 14.12.2015).

<sup>2</sup> Эканоміка – В начале было Слово [Электронный ресурс]. Режим доступа: [www.dictionaru-economics.ru/word/Инвойс](http://www.dictionaru-economics.ru/word/Инвойс) (дата доступа: 14.12.2015).

**сты склад, свабодная зона.** Прыведзеныя адзінкі адначасова выступалі ў якасці наймення мытнага рэжыму і наймення памяшкання або тэрыторыі для тавараў, якія дэклараваліся пад адпаведны мытны рэжым. Мнагазначнасць можа быць вынікам дэфініравання. Моўную адзінку **экспедытар** дэфініцыя суадносіць з 2 дэнататамі (**экспедытар** – асоба ці ўстанова, якая экспедытуе што-небудзь). Неабходна падкрэсліць: у прыведзеным азначэнні найменні дэнататаў звязаны раздзяляльным злучнікам *ці*.

Адхіленне ад монасемантычнасці магчыма ў выпадках метанімічнага выкарыстання тэрміна побач з яго першапачатковым ужываннем, што вядзе да катэгарыяльнай шматзначнасці. І працэс, і вынік абазначаюць аддзяяслоўныя назоўнікі: **адкліканне** дакумента, **дазвол** на выбыццё тавараў, **дазвол** мытнага органа, **рэгістрацыя** дакументаў, **паведамленне** мытнага органа, **паведамленне** пра ўручэнне, **распакоўванне** тавараў і інш. Такія найменні запатрабаваны ў прафесійнай мове для называння пэўных дакументаў, змест і форма якіх вызначаны ў заканадаўстве.

Акрамя парадыгматычных варыянтаў варта ўзгадаць і сінтагматычныя, характэрныя для сферы камунікацыі. Адрозненні паміж парадыгматычнымі і сінтагматычнымі не толькі ў сферы праяўлення, але і ў спецыфіцы інварыянтаў. Пры разглядзе парадыгматычных варыянтаў вызначальным быў сігніфікат, а пры аналізе сінтагматычных актуальная «адзінка семантыкі, якая суадносіцца з мінімальнай камунікатыўнай адзінкай (сказам)» [1, с. 194]. Менавіта такі інварыянт дазваляе выявіць сінтагматычную варыянтнасць тэрмінаў, якая абумоўлена дзеяннем закона эканоміі моўных сродкаў. Яго праявы – гэта эліпсіс, абрэвіяцыя і іншыя прыёмы скарачэння (*замежнае прадпрыемства (ЗП)*, *прыхватны прадпрымальнік (ПП)*, *адкрытае акцыянернае таварыства (ААТ)*, *таварыства з абмежаванай адказнасцю (ТАА)*, *закрытае акцыянернае таварыства (ЗАТ)* і інш.).

Фармальна-структурнае вар’іраванне судносіцца з пэўнымі моўнымі ўзроўнямі. Неаднолькавая запатрабаванасць розных тэрмінаўтваральных структур у тэрміналогіі мытнай справы прадвызначае пашыранасць варыянтаў некаторых тыпаў. Амаль не сустракаюцца акцэнталагічныя варыянты, адзінкавымі прыкладамі прадстаўлена арфаграфічная, марфалагічная варыянтнасць. Самымі пашыранымі з’яўляюцца словаўтваральныя. Прычым словаўтваральныя варыянты – гэта запазычаныя дзеясловы, аддзяяслоўныя назоўнікі, што ў беларускай мове могуць афармляцца пры дапамозе суфіксаў *-ава-*, *-ірава-*, *-ізава-*, *-фікава-*. У сучасным мовазнаўстве прапаноўваюцца крытэрыі, паводле якіх павінны размяжоўвацца дзеясловы. «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» ўтрымліваюць наступныя тэарэтычныя высновы: «Пераважная большасць запазычаных дзеясловаў ужываецца з суфіксам *-ава-* (*-ява-*) <...>. Дзеяслоўны суфікс *-ірава-* (*-ырава-*) ужываецца: калі без гэтага суфікса ўзнікае аманімія дзеясловаў з дзеясловамі з суфіксам *-ава-* (*-ява-*) <...>; калі дзеяслоў без *-ір-* (*-ыр-*) губляе сваю фармальную і семантычную акрэсленасць <...>; калі дзеяслоў мае вузкатэрміналагічнае значэнне» [3, с. 32–33]. Сапраўды, вельмі значная колькасць дзеясловаў іншамоўнага паходжання ўтворана пры дапамозе

суфіксаў *-ава-* (*-ява-*): *канстатаваць, уніфікаваць, кантраляваць, функцыянаваць, інфармаваць, інспектаваць, справакаваць, скаардынаваць, рэгуляваць, ратыфікаваць, фінансаваць, экспартаваць, правакаваць* і інш. Прыведзеныя адзінкі паслядоўна выкарыстоўваюцца з адзначанымі суфіксамі. Некаторыя дзеясловы-тэрміны, аддзяслёўныя назоўнікі маюць варыянты: *інкрымінаваць* – *інкрымінаваць*; *сфармуляваць* – *сфармуляваць*; *санкцыянаваць* – *санкцыянаваць*. Прыклады варыянтнага суфіксальнага афармлення сустракаюцца ў навуковых артыкулах, у слоўніках беларускай мовы. Тэрміны ж ***фарміраваць*** (*адзіны рынак*) – ***фармаваць*** (*прававую базу*); ***фарміраванне*** (*Мытнага Саюза*) – ***фармаванне*** (*адзінай эканамічнай прасторы*) – не адносяцца да словаўтваральных варыянтаў, паколькі назіраецца змешванне семантыкі без суфікса *-ір-*. У дадзеным выпадку тэрміны ***фармаваць*** (*прававую базу*), ***фармаванне*** (*адзінай эканамічнай прасторы*) – павінны быць аднесены да парушэнняў словаўтваральных норм. Дзеясловы *фармаваць* і *фарміраваць*, а таксама назоўнікі *фармаванне* і *фарміраванне* маюць рознае лексічнае значэнне. ***Фармаваць*** ужываецца толькі ў спецыяльным значэнні: 1) *апрацоўваючы, адліваючы, штампуючы, надаваць чаму-небудзь адпаведную форму*; 2) *абразаючы, надаваць (дрэву, кусту) пэўную форму* (ТСБМ, V, 2, с. 112). За дзеясловам ***фарміраваць*** замацаваліся: 1) *выпрацоўваць у каго-небудзь адпаведныя рысы характару, светапогляду і пад.*; 2) *арганізоўваць, ствараць (калектыў, установу і пад.), арганізоўваць вайсковае падраздзяленне, камплектуючы людзьмі і матэрыяльнай часткай*; 3) *састаўляць (поезд), счэпліваючы ў адпаведным парадку вагоны* (ТСБМ, V, 2, с. 114).

З-за асіметрыі спецыяльных паняццяў і сродкаў тэрміналагічнай намінацыі, факты якой сустракаюцца ў тэрміналогіі мытнай справы, можа дапускацца свабодная інтэрпрэтацыя тэрміналагічнага значэння, а часам і марфалагічная варыянтнасць. У спалучэнні *сістэмы кіравання рызыкамі* выдзелены назоўнік ужываецца ў форме множнага ліку, што з’яўляецца адыходам ад устаноўленай літаратурнай нормы, паколькі назоўнік *рызыка* ў беларускай мове мае толькі форму адзіночнага ліку. Хутчэй за ўсё такая форма была ўведзена па аналогіі з рускім варыянтам *системы управления рисками*. У рускай мове назоўнік *риск* мае форму як адзіночнага, так і множнага ліку. Таму рускі тэрмін, які па сутнасці адносіцца да зборных паняццяў (паняцце *системы управления рисками* ўключае складаныя: *рыночный риск, кредитный риск, риск ликвидности, инвестиционный риск, операционный риск, юридический риск, налоговый риск, инфляционный риск, маркетинговый риск*), разглядаецца як не да канца асэнсаваны, а беларускі – як марфалагічны варыянт.

У межах марфалагічных варыянтаў вылучаюцца флектыўныя. Навуковыя артыкулы ўтрымліваюць напісанні тэрмінаў з рознымі канчаткамі: *Мытнага кодэкса* і *Мытнага кодэксу*; *Мытнага Саюза* і *Мытнага Саюзу*. І хоць сучасныя працы па арфаграфіі беларускай мовы прапануюць строга вызначаныя лексіка-граматычныя групы, паводле якіх неабходна выбіраць канчатак *-а* (*-я*) або *-у* (*-ю*), тым не менш слоўнікі даюць толькі *кодэкса, саюза* (у назвах арганізацый і дзяржаў).

Прааналізаваныя прыклады семантычных, фармальна-структурных варыянтаў тэрмінаў мытнай справы сведчаць пра развіццё і змены ў мове для спецыяльных мэт. Сама ж варыянтнасць павінна разглядацца як спосаб эвалюцыі тэрміналагічных адзінак, як правамерная ўласцівасць тэрміналогіі, дзякуючы якой рэалізуецца імкненне да паўнаты адлюстравання дадзенай галіны ведаў.

РБС-12 – Русско-белорусский словарь: В 3 т. / Под ред. А. А. Лукашанца. Минск, 2012.

СНСБМ – Уласевіч В. І., Даўгулевіч Н. М. Слоўнік новых слоў беларускай мовы. Минск, 2009.

СІС – Булыка А. М. Слоўнік іншамовных слоў: У 2 т. Минск, 1999.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. (6 кн.). Минск, 1977–1984.

1. Авербух К. Я. Манифест современной терминологии // Материалы международной научно-практической конференции «Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах» («Коммуникация–2002») («Communication Across Differences»). Ч. 1. Пятигорск, 2002. С. 192–194.

2. Лейчик В. М. Терминоведение: Предмет, методы, структура. Изд. 2-е, испр. и доп. М., 2006.

3. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Минск, 2008.

4. Сложеникина Ю. В. Основы терминологии: Лингвистические аспекты теории термина. М., 2013.

5. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: Вопросы теории. 4-е изд. М., 2007.

6. Федорченко Е. А. Становление и развитие терминологической лексики таможенного дела в русском языке: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 2004.

**Т. Л. Чахоўская,**

*кандыдат філалагічных навук,*

*дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы БДУ*

## **Метадалогія фонастылістычных даследаванняў**

У сучасным мовазнаўстве цікавасць да вывучэння гукавога ладу беларускай мовы застаецца адным з фактараў развіцця тэорыі мовы. Фанетычны аналіз гукавых сродкаў мае на мэце выяўленне асноўных адзінак, апісанне іх фанетычных уласцівасцей і правіл выкарыстання ў мове.

На падставе найноўшых дасягненняў лінгвістыкі даследуюцца сегментныя і суперсегментныя фанетычныя сродкі – гукі, склады, націск, інтанацыя. Асаблівая ўвага надаецца элементарным адзінкам – гукам, якія разглядаюцца ў розных аспектах – артыкуляцыйным, акустычным, перцэптыўным і функцыянальным. Аналіз фанетычных сродкаў мовы звязаны з распрацоўкай спецыяльных метадаў даследавання, заснаваных на прымяненні тэхнічных сродкаў, якія дазваляюць вылучыць з непарыўнай маўленчай плыні сегменты рознай даўжыні.

Фонастылістыка (грэч. *phone* – ‘гук’ + *стылістыка*) – інтэграваная навука, якая ўзнікла на сумежжы фанетыкі і стылістыкі. Сёння фонастылістыка за-